

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՄԵՆՆ

ԿՐՈՆԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ¹

Սկիզբը՝ թիվ 2.:

ՀԱՎԱՏԻ ԷՈՒԹՅՈՒՆԸ (ՄԱՍ Ա.)

Կեցությունն եւ հավատ (գլուխ Ա.)

«Ողջ մշակույթը տաճարից է»:
Ջեյմս Ֆրեզեր²

Այն հանգամանքը, որ կրոնը նույնիսկ այսօր կապված է մեր ժամանակների ամենանշանակալից հոգեւոր շարժումների հետ, եւս մեկ անգամ հիշեցնում է մեզ մշակույթի՝ հավատքի հիմքում արմատացած լինելու մասին. չէ՞ որ մշակույթի կաղապարներն առաջին հերթին սահմանվում են այն իրողություններով, թե ինչպես է մարդն ընկալում իրեն շրջապատող աշխարհը, ինչ է մտածում իր, կյանքի, Բարձրագույնի մասին, բարոյագիտական ինչպիսի սկզբունքներ են պայմանավորում նրա արարքները, ինչպիսի մտատիպարներ են ոգեշնչում նրա ստեղծագործական աշխատանքը: Այլ կերպ ասած՝ մշակույթը, վերջիվերջո, ծնունդ է առնում այն երեւույթի խորքերում, ինչը, բառիս ամենալայն իմաստով, կարելի է կրոն անվանել:

Պատմությունը լեցուն է բազմաթիվ օրինակներով, որոնք ցույց են տալիս, թե ինչպես են գաղափարներն ու հավատալիքները շարժման մեջ դրել աշխարհը, ինչպես են առասպելները, հայեցակարգերն ու համոզ-

¹ Թարգմանությունը կատարել ենք հետեւյալ հրատարակությունից՝ ПРОТООИЕРЕЙ АЛЕКСАНДР МЕНЬ, Истоки религии, Москва, 2011, հտ. Ա., էջ 15–44:

² Սույն հեղինակի՝ կրոնամշակութային տարբեր միջավայրերում երբեւէ գոյություն ունեցած զանազան տաճարների առնչությամբ գիտարկումներն առկա են հետեւյալ աշխատության մեջ, տե՛ս SIR JAMES GEORGE FRAZER, Folk-Lore in the Old Testament: studies in comparative religion, legend and law, vol. 1–3, London, 1918. Հմմտ. В. Н. Телия, Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты, Москва, 1996, էջ 244 (ծնթ. թրգմ.):

մունքները փոխակերպել մշակույթի պատկերը: Արվեստի բնագավառում սույն փաստն անհերքելի է, բայց այն կարելի է հայտնաբերել նաև գիտության բարեշրջության (էվոլյուցիա) մեջ:

Դժվար թե քսանհինգ դար առաջ ապրած մարդիկ մտավոր առումով թույլ լինեին մեր ժամանակակիցներից: Հիշենք, օրինակ, Արիստոտելի համապարփակ ուսումնասիրությունները, էվկլիդեսի մաթեմատիկական տեսությունները կամ Արքիմեդի ճարտարագիտական հանճարը: Ինչ պատճառներով այդքան դանդաղ ընթացք ստացավ գիտության ու գիտարվեստի (տեխնիկա) առաջադիմությունը: Անտիկ աշխարհում բոլոր նախադրյալներն առկա էին դրա համար, սակայն այն կանգ առավ կես ճանապարհին: Ըստ երեւույթին՝ կարեւորագույն խոչընդոտն այստեղ բնության հեթանոսական աստվածացումն էր, որը հաղթահարեց միայն սուրբգրային հավատը: Այն իր մեջ բովանդակում էր սերմեր, որոնք ծլարձակեցին նոր ժամանակներում: Համաձայն Սուրբ Գրքի՝ մարդն ստեղծված է Աստծու պատկերով, կոչված է աշխարհը տնօրինելու եւ արարելու համար, իսկ աշխարհն ինքնին Աստվածաշնչում ընկալվում է որպես գործընթաց, որը նյութական տիեզերքը պետք է ստորակարգի Ոգուն: Այս բոլոր գաղափարները ԺՁ.—ԺԷ. դարերում հիմք հանդիսացան բնագիտության զարգացման համար, որից եւ ծնունդ առավ ժամանակակից գիտությունը³: Սույնը դեռեւս 1920-ական թվականներին մատնանշել է ռուս հայտնի գիտնական Վ. Ի. Վերնադսկին: «Ինչպես որ մարդկային անձնավորության մյուս բոլոր հոգեւոր դրսեւորումները,— գրում էր նա,— այնպես էլ գիտությունն ի հայտ է եկել կրոնից»⁴:

Նույնիսկ հավատքից չափազանց հեռու հետազոտողների համար վաղուց արդեն պարզ է դարձել, որ բարոյագիտությունն ու բնագանցագիտությունը, արվեստը եւ բնագիտությունն իրենց ծագմամբ պարտական են նրան: Արվեստը ծնունդ է առել որպես պաշտամունքային իրողություն, գիտությունն ու փիլիսոփայությունն ի հայտ են եկել որպես

³ Այն հանգամանքը, որ քրիստոնեական գաղափարներն անմիջապես չխթանեցին գիտության զարգացումը, բացատրվում է միջնադարյան եկեղեցական գիտակցության մեջ հեթանոսական վերապրուկների ծանրության առկայությամբ: «Ժամանակակից եւրոպայում գիտության առաջընթացը,— ինչպես ասում է Վ. Հոբսինգը,— ոչ միայն եւրոպական կրոնի բնական հետեւանքն է, այլեւ շոշափելի չափով նաեւ այդ կրոնի մի մասը» (տե՛ս W. HOCKING, The Coming World Civilisation, New York, 1956, էջ 62): Նույն միտքն արտահայտել է նաեւ մեկ այլ ամերիկացի մտածող Ք. Քոթենը (տե՛ս K. CAUTHEN, Science, Secularization and God, New York, 1968, էջ 182): Տե՛ս նաեւ J. COGLEY, Religion in a Secular Age, New York, 1969, էջ 129:

⁴ Տե՛ս В. И. ВЕРНАДСКИЙ, Очерки и речи, Прага, 1922, մաս 2-րդ, էջ 15:

կրոնական աշխարհայեցողությունն իմաստավորելու փորձ. բարոյականությունը, իրավունքը, ընտանիքը խարսխվել են հավատքի պատվիրանների վրա⁵: Եւ դա վերաբերում է ոչ միայն անցյալին: Ինչպես հին ժամանակներում, այնպես եւ այսօր Տիեզերքի բարձրագույն իմաստի հանդեպ առկա հավատն այն առանցքն է, որը ներքին միասնականություն է հաղորդում ցանկացած մշակույթի:

* * *

Իսկ ի՞նչ է ինքնին կրոնը, կրոնական հավատը, եւ ի՞նչն է այն սկզբնավորում: Սույն հարցերին տրվում են բազմազան, իսկ երբեմն էլ՝ հակասական պատասխաններ: Այսպես, օրինակ՝ Ի. Կանտը կրոնը կապում էր բարոյական պարտավորության զգացողության հետ, գերմանացի աստվածաբան Ֆ. Շլայերմախերը՝ կախվածության զգացումի, Ֆրանսիացի պատմաբան Ս. Ռեյնախը՝ «խղճմտանք առաջացնող զգացողությունների ամբողջության» հետ, անգլիացի մտածող Բ. Ռասսելն այն սահմանում էր որպես վախ առ անիմանալին, իսկ գերմանացի փիլիսոփա Ֆ. Պաուլսենը՝ իբրեւ «խոնարհության եւ հույսի» մեջ բովանդակված ներքին տրամադրվածություն⁶: Ներկայումս գրականության մեջ առկա են կրոնի ավելի քան յոթանասուն սահմանում եւ դրա ծագման վերաբերյալ բազմաթիվ տեսություններ:

Մենք, իհարկե, սույն հատվածում կանգ չենք առնի «լուսավորիչների» այն կարծիքի վրա, ըստ որի՝ կրոնը կարծես թե կանխամտածված խաբեության արդյունք է: Այս տեսակետից վաղուց արդեն հրաժարվել են հենց իրենք՝ աստվածամերժները⁷: Փոխարենը՝ նրանք առավել հա-

⁵ Սույն գրույթը համոզիչ կերպով հատկապես զարգացրել է Ֆրանսիացի հասարակագետ էմիլ Դյուրկեյմը (առավել մանրամասն տես Յ. ДЮРКГЕЙМ, Социология и теория познания, «Новые идеи в социологии», Москва, 1914, Բ. Ժողովածու, էջ 27–67. E. DURKHEIM, The Elementary Forms of the Religious Life, New York: Collier Books, 1961, էջ 463):

⁶ Սույնի առնչությամբ տես Ի. КАНТ, Религия в пределах только разума, Санкт-Петербург, 1908, էջ 179. Ф. ШЛЕЙЕРМАХЕР, Речи о религии, Москва, 1911, էջ 35. С. РЕЙНАК, Орфей. Всеобщая история религии, Париж, 1910, էջ 12 եւ Ф. ПАУЛЬСЕН, Введение в философию, 4-е издание, Москва, 1914, էջ 259: Ընդհանուր մի ակնարկ առկա է նաեւ հետեւյալ գրքում՝ ПРОТ. Т. БУТКЕВИЧ, Религия, ее сущность и происхождение, т. 1–2, Харьков, 1902–1904, իսկ ժամանակակից գրքերից տես W. SCHMIDT, Der Ursprung der Gottesidee, 2 Auf., Band 1, Münster, 1926. “Handbuch theologischer Grundbegriffe”, Band II, München, 1963, էջ 428:

⁷ Վերջինը, ով ջատագովում էր վերոհիշյալ տեսակետը, գերմանացի մարքսիստ Հ. էյլդերմանն է (տես Г. ЭЙЛЬДЕРМАН, Первобытный коммунизм и первобытная религия, пер. с немецкого, Москва, 1923, էջ 141–142):

մառուիթյամբ էին կառչել ժԸ. դարի մեկ այլ հայեցակարգին, ըստ որի՝ կրոնը բնության օրենքներին անծանոթ նախնադարյան մարդու անգիտության պտուղն է: Նմանատիպ հայտարարությունները դեռևս բավականին տարածված են հակակրոնական գրականության մեջ. այն փաստը, որ կրոնը չանհետացավ, երբ մարդու՝ բնության իմացությունն առավել ամբողջական դարձավ, այն հանգամանքը, որ արդի կրթվածության ամենաբարձր մակարդակում գտնվող մարդիկ են դավանում այն, լիովին հերքում է սույն տեսությունը, հետևաբար աստիճանաբար դուրս է բերվում աստվածամերժական զինանոցից⁸:

Ներկայումս նյութապաշտությունը, սովորաբար սահմանափակվում է այն իրողությամբ, որ կրոնը դիտարկում է որպես ոչ հավաստի, սակայն մարդկանց գիտակցության մեջ իրենց իսկ գոյության նյութական պայմանների՝ իրական հասարակական գործոններով պայմանավորված առտացում: Այլ կերպ ասած՝ «հիմքը», այսինքն՝ ընկերային-տնտեսական, աշխարհագրական, ազգային եւ արտաքին այլ պատճառներն «առաջնային» են կրոնի վերաբերմամբ, որն իբրեւ թե դրանց արգասիքն է⁹:

Իհարկե, սխալ կլիներ հերքել այն հանգամանքը, որ նյութական գործոնները ներազդում են մարդկանց հոգեւոր կյանքի վրա, սակայն պակաս ուժեղ չէ նաեւ հակառակ ներգործությունը, որը կասկածի տակ է առնում հենց «առաջնայնության» գաղափարը: Պարզաբանենք օրինակով: Արձանի պարագայում քարն ինքնին առաջնային է, բայց պակաս

⁸ Խոսելով կրոնի առաջացման մասին՝ Գ. Պլեխանովը գրում էր հետևյալը. «Շատ հստակ է: Այդ ուժերի հանդեպ առկա հավատն իր ծագմամբ պարտական է տգիտությանը» (տե՛ս Գ. В. ПЛЕХАНОВ, О религии и церкви, Москва, 1957, էջ 138): Առարկելով նրան՝ ԽՍՀՄ Գիտությունների Ակադեմիայի թղթակից անդամ Ա. Սպիրկինը նշում է. «Այդ շատ հստակ է» արտահայտությունն իրականում այդքան էլ պարզ չէ: Պիթեկանթրոպոսը շատ ավելի անգետ էր, քան՝ կրոմանյոնյան մարդը (էլ չեմ խոսում ժամանակակից քահանայի մասին), սակայն նա ֆետիշիստ չէր» (տե՛ս А. СПИРКИН, Происхождение сознания, Москва, 1960, էջ 266):

⁹ «Կյանքի համար անհրաժեշտ անմիջական նյութական միջոցների ստեղծումը՝ ժողովրդի կամ դարաշրջանի տնտեսական զարգացման այս մակարդակի հետ միասին կազմավորում է այն հիմունքը, որից (ընդգծումն Ալեքսանդր Մենինն է) զարգանում են... կրոնական պատկերացումները» (տե՛ս Փ. ЭНГЕЛЬС, Речи на могиле К. Маркса.— հեղինակի հղումը թերի է, քանի որ վերջինս չի նշում հղման էջերն ու մյուս անհրաժեշտ տեղեկությունները, այդ իսկ պատճառով մեկ այլ հրատարակությամբ փորձել ենք ամբողջացնել այն՝ К. МАРКС, Ф. ЭНГЕЛЬС, Сочинения, т. 19, 2-е изд., Москва, 1961, էջ 350—351): «Նյութական հարաբերությունների առարկայական համակարգի (այսինքն՝ տնտեսական հիմնակետի) միջոցով են կառուցվում վերջինիս սահմանած մարդկային հարաբերությունների, հայացքների եւ պատկերացումների, որոնց դասին է պատկանում նաեւ կրոնը, երկրորդական ու ածանցյալ համակարգերը» (տե՛ս Д. М. УГРИНОВИЧ, Введение в теоретическое религиоведение, Москва, 1973, էջ 34):

առաջնային չեն նաեւ քանդակագործի մտահղացումն ու վարպետությունը: Կարելի է ասել ավելին՝ մտադրության մեջ քանդակագործության պատկերն արդեն ներկայություն է, մինչդեռ քարն առանց դրա ընդամենը մի քար է: Նմանատիպ «հետադարձ կապ» առկա է մի կողմից՝ մարդու ստեղծագործության, մտքի ու հավատքի, իսկ մյուս կողմից՝ իր կյանքի նյութական պայմանների միջեւ: Սույն առնչակցությունն ընդունում է նույնիսկ մարքսիզմը¹⁰:

Այսպես, օրինակ՝ հասարակական, տնտեսական ու քաղաքական գաղափարները միշտ արմատավորված են աշխարհայեցողության սկզբունքների՝ իբրեւ ամբողջության մեջ, եւ հաճախ այդ սկզբունքները քիչ են ուշադրություն հատկացնում առկա իրականությունը՝ զարգանալով հակառակ դրան: «Ցանկացած կատարելատիպ,— ինչպես նշում էր ռուս փիլիսոփա Ե. Տրուբեցկոյը,— նույնական չէ այն պահանջներին ու հետաքրքրություններին, որոնք նա կոչված է բավարարելու... այն իր մեջ բովանդակում է ինչ-որ մի բան, որն առկա չէ դրանցում»¹¹:

Դրանից զատ՝ կրոնի նյութապաշտական բացատրությունը գրեթե հաշվի չի առնում մարդու հոգեւոր աշխարհի ստեղծագործական ներուժը, այն չի ցանկանում ընդունել անձնային սկզբի դերակատարությունը՝ փոխարինելով հասարակական հարաբերություններով: Մինչդեռ, ինչպես արդարացիորեն նշել է Ս. Բուլգակովը, «եթե կա մի ոլորտ, որտեղ ստեղծագործական անհատականության բացառիկ դերն առավել անվիճելի է ու ակնհայտ, ապա դա այն է, որտեղ գործում է անհայտ, իսկապես մոգական կերպով մարդուն լուսավորող ներշնչանքը. նմանատիպ մի ոլորտ են կրոնն ու արվեստը»¹²:

Հայտնի հասարակագետ Մաքս Վեբերը միանգամայն հիմնավոր կերպով մատնանշել է այն իրողությունը, որ կրոնը ձեւավորվում է ընտրյալ փոքրամասնության՝ «խարիզմատիկ առաջնորդների» միջավայրում, որոնց գաղափարները հսկայական ազդեցություն են թողնում հասարակության սոցիալական ու տնտեսական կարգերի վրա: Նոր կրոնական վարդապետության քարոզչությունը ներխուժում է պատմական ընթացք՝ որպես ոգու խորքերում ծնունդ առած ինչ-որ բան, եւ չնայած դրա հա-

¹⁰ Օրինակ տե՛ս К. МАРКС, Ф. ЭНГЕЛЬС, Избранные письма, Москва, 1953, էջ 427:

¹¹ Տե՛ս Е. ТРУБЕЦКОЙ, К характеристике учения Маркса и Энгельса о значении идей в истории, в книге: Проблемы идеализма, Москва, 1903, էջ 71:

¹² Տե՛ս С. БУЛГАКОВ, Два града, т. 2, էջ 25:

ըողությունը մեծապես կախված է հասարակական պայմաններից, այդուհանդերձ պայմաններն ինքնին չեն ստեղծում այն: Մ. Թ. ա. Զ. դարի Հնդկաստանի դասակարգային հարաբերություններից բուդդիստական նիրվանայի խորհրդի բխեցումը, կամ Ժէ. դարում Գերմանիայում կապիտալիզմի առաջացմամբ Յակոբ Բյոմբի աստվածիմացության (Թեոսոֆիա) բացատրությունը կլինեին անիմաստ: Նմանատիպ բացատրությունը, ըստ Բուլգակովի բնորոշման, կնամանվեր այն երեւույթին, որ «երաժշտական քննադատը Բեթհովենի մասին տեղեկացնելը մեզ, թե նա մանր բուրժուա է եղել, եւ հենց դրա մեջ է թաքնված նրա Իններորդ սիմֆոնիայի ողջ գաղտնիքը»¹³:

Եթե հիմքի ու վերնաշենքի¹⁴ հայեցակարգն արտահայտեր պատմական իրականությունը, ապա հասարակության կառուցվածքի ու կրոնի

¹³ Անդ, էջ 24:

¹⁴ Ռուսերեն բնագրում հեղինակի կիրառած «базис» բառը որոշ հատվածներում թարգմանել ենք «հիմք» կամ «հիմնակետ» բառերով: Վերոնշյալ հատվածում Ալեքսանդր Մենն օգտագործել է «базис и надстройка» արտահայտությունը, որը հասարակության վերաբերյալ մարքսիստական ուսմունքի ստորոգությունն է, մատնանշում է հասարակական կազմավորման առաջնային ու երկրորդական կառույցներն ու համապատասխանում է որոշակի հասարակություններին: Կազմավորման հիմքը՝ բազիսը, տնտեսական, այսինքն՝ որոշակի պատմական բնույթի հասարակական արտադրական հարաբերությունների ամբողջությունն է, իր հասարակական ողջ կացութաձեւի տնտեսական հարաբերությունների միասնությունը: Իսկ վերնաշենքը՝ հասարակական եւ առաջին հերթին՝ քաղաքական ու իրավական հարաբերությունների եւ գիտակցության ձեւերի ամբողջականությունն է: Գիտնականները զանազանում են վերնաշենքի երկու մաս՝ քաղաքական եւ գաղափարաբանական, որն իրենից ներկայացնում է փոխոտփայական, հասարակագիտական, քաղաքական, իրավական, բարոյագիտական, կրոնական եւ այլ ուսմունքների մի ամբողջություն: Հասարակության հոգեւոր կյանքում նմանաբնույթ ուսմունքներն օժտված են գաղափարախոսական կարգավիճակով, այսինքն՝ ուղղակիորեն մասնակցում են գաղափարաբանական հարաբերությունների եւ դրանց հիմնարար ձեւերի՝ իրավական համակարգի, պետական ու հասարակական հաստատությունների եւ կազմակերպությունների ու այլնի ձեւավորման գործընթացին: Փոխազդեցության ընթացքում բազիսն ու վերնաշենքը՝ պատճառն ու հետեւանքը, հաճախ փոխվում են տեղերով: Բազիսը սահմանում է վերնաշենքը, իսկ վերջինս ոչ միայն արտացոլում եւ ամրապնդում է բազիսը, այլեւ ստեղծում կամ դանդաղեցնում է դրա զարգացման օրինաչափ իրավական պայմանները (առավել մանրամասն տես Ռ. WILLIAMS, *Base and superstructure in Marxist cultural theory*, "New Left Review" I (82), November–December, 1973. նույնի *Marxism and Literature*, Oxford, 1977. ինչպես նաեւ՝ J. LARRAIN, *Marxism and Ideology*, New Jersey: Humanities Press, 1983. Շ. HARMAN, *Base and Superstructure*, "International Socialism" 2:32, Summer 1986, էջ 3–44: Հմմտ. տես T. BOTTOMORE (ed.), *A Dictionary of Marxist Thought*, 2nd ed. Malden, Massachusetts: Blackwell Publishing, 1991, էջ 45–48. Ռ. KOSELLECK, *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*, Stanford, 2002. ինչպես նաեւ՝ K. MARX, *Zur Kritik der politischen Ökonomie*, Berlin, 1859. F. TOMBERG, *Basis und Überbau im historischen Materialismus*, In: F. TOMBERG, *Basis und Überbau, Sozialphilosophische Studien*, Neuwied, Berlin 1969, էջ 7–81. տես նաեւ К. МАРКС и Ф. ЭНГЕЛЬС, *Сочинения*, том 13,

համապատասխանությունն առավել ակնհայտ կլինեք: Իրականում նմանատիպ համանմանության կարելի է հանդիպել ծայրահեղ դեպքերում: Սակայն, փաստը, որ կրոնները փոխանցվում են ազգից ազգ, դարաշրջանից դարաշրջան, ճիշտ հակառակն է վկայում: Քրիստոնեությունը, որն ի հայտ է եկել ստրկատիրական աշխարհում, շարունակում է ապրել հետագա բոլոր կազմավորումների պայմաններում: Իսլամը, որն առաջացել է ցեղային հասարակարգի կազմալուծման պայմաններում, դարձել է տարաբնույթ տնտեսական ու հասարակական կացութաձեւ ունեցող բազմաթիվ երկրների կրոն: Կապիտալիստական ճապոնիայում մինչ այժմ գերիշխում է հեթանոսական արեւապաշտությունը (սինտոիզմ), իսկ Հնդկաստանի ժողովուրդները Վեդաների կրոնը դավանում են արդեն չորս հազար տարի:

Նմանատիպ մի բան տեղի է ունենում նաեւ արվեստում: Օրինակ՝ այն հանգամանքը, որ եգիպտական դիմապատկերներն ու «Իլիական»-ն ստեղծվել են բոլորովին այլ «բազիսի» պայմաններում, չի խանգարում մեզ ընկալել եւ հիանալ դրանց մնայուն գեղեցկությամբ:

Ճիշտ այդպես էլ անմահության, կյանքի իմաստի, մարդու առ Աստված հարաբերության խնդիրները, որոնք հուզել են մեզանից հազարամյակներ առաջ ապրած մարդկանց, միշտ հրատապ են ու արդիական: Հոբբի գիրքը, հնդկական Բհագավադ-գիտան կամ Պլատոնի փիլիսոփայությունն իրական արձագանք են գտնում Ի. դարում:

Նյութապաշտությունը (մատերիալիզմ) չի կարող անտեսել այս բոլոր փաստերը եւ ստիպված է ընդգծել վերնաշենքի ու տնտեսության միջեւ փոխհարաբերությունների բարդությունը: Այդուհանդերձ հատկապես վերջինին է նա անփոփոխ կերպով վերագրում առաջնահերթությունը: «Մեկ անգամ առաջանալով,— պնդում է Էնգելսը,— կրոնը միշտ պահպանում է ավելի վաղ ժամանակներից ժառանգած որոշ պատկերացումների պաշարը, քանի որ գաղափարախոսության բոլոր ոլորտներում ավանդույթը պահպանողական մեծ ուժ է հանդիսանում: Սակայն հասկացությունների այս պաշարում տեղի ունեցող փոփոխությունները սահմանվում են

2-е изд., Москва, 1959, т. VII, 6—7, 289, 370. *նույնի* Сочинения, том 37, 2-е изд., Москва, 1965, т. IX, 394—395, 418 ու մյուս հատորները: Հմմտ. М. Д. КАММАРИ, Что такое базис и надстройка общества, Москва, 1957. *նույնի* За творческое изучение и разработку теории базиса и надстройки, «Коммунист», № 4, 1957. *նույնի* Основы марксистской философии, 2 изд., Москва, 1963. *տե՛ս նաեւ* В. Келле, М. Ковальзон, Курс исторического материализма, Москва, 1969:

դասակարգային, հետեւաբար տնտեսական հարաբերություններով»¹⁵։ Այլ խոսքով՝ հավատալիքներն ի հայտ են գալիս «բազիսի» վրա, պահպանվում են ավանդույթով եւ փոփոխվում են նույնպես «բազիսի» ազդեցությամբ։ Սակայն կրոնի իրական պատմությունը ոչնչացնում է այդ համակարգը։ Հոգեւորի՝ ավելի վառ, բացառիկ դրսեւորումները բնավ էլ հեշտ չէ կապակցել տնտեսությանը, իսկ ավանդույթի առումով դրանք հաճախ բացահայտ կերպով հակադիր են։ Սա բավականին հստակ երեւում է բուդդիզմի, քրիստոնեության եւ իսլամի օրինակով։ Բուդդայի ուսմունքը, Ավետարանն ու Ղուրանը շատ առումներով կասեցրել են համընդհանուր ընդունելություն գտած հավատալիքները, բայց դա ամենեւին չի նշանակում, որ դրանց նորամուծությունը պայմանավորված է եղել տնտեսական հարաբերություններում առկա փոփոխություններով։

* * *

Կրոնը, կապված լինելով որոշակի պատմական, աշխարհագրական ու ազգային միջավայրի հետ, ինչ-որ ձեւով միշտ վեր է խոյանում դրանից։ Այդ իրողությամբ է բացատրվում այն զարմանալի հոգեւոր ընդհանրությունը, որը հաճախ ի հայտ է գալիս ժողովուրդների կյանքում, որոնք միմյանցից բաժանված են հոգեբանական, ռասայական ու պատմական անշրպեւներով (այդպիսի մի օրինակ է հրեական եւ կալվինական համայնքների նմանությունը)։ Եւ ընդհակառակը՝ երկու ժողովուրդ կարող են ռասայական, տնտեսական, պատմական ու աշխարհագրական միասնություն կազմել, իսկ իրենց կրոնական գիտակցությամբ՝ էականորեն տարբերվել։

«Մենք տեսնում ենք,— գրում է պատմության՝ անգլիացի փիլիսոփա Քրիստոֆեր Դոուսոնը,— բովանդակ ազգերի, որոնք մի մշակույթից անցում են կատարում դեպի մյուսը՝ առանց կենսապայմանների շոշափելի փոփոխությունների, իսկ իսլամի օրինակով՝ ականատես ենք լինում կյանքի վերանորոգության այն ուժերով, որոնք ծնունդ են առել Արաբիայի անպտուղ հողի վրա եւ փոխակերպել են Բոսնիայի սլավոնական լեռնականների, Արեւելյան Հնդկաստանի մալայական ծովահենների, Պարսկաստանի ու Հյուսիսային Հնդկաստանի բարձր քաղաքակրթություն ունեցող ժողովուրդների եւ Աֆրիկայում բնակվող սեւամորթ վայ-

¹⁵ См. К. Маркс, Ф. Энгельс, Избранные письма, Ленинград, 1947, էջ 315—316։

րի ցեղերի ողջ կյանքն ու հասարակական կառուցվածքը: Ազգերի միջեւ առկա հիմնական արգելապատնեշները ռասայական, լեզվական կամ աշխարհագրական բնույթի չեն, այլ պայմանավորված են ոգու տարբերությամբ՝ հեղինակներ ու բարբարոսներ, հրեաներ եւ ոչ հրեաներ, մուսուլմաններ ու հինդուիստներ, քրիստոնյաներ եւ հեթանոսներ: Այս բոլոր դեպքերում առկա են իրականության զանազան հայեցակարգեր, բարոյական ու գեղագիտական կանոններ, մի խոսքով՝ տարբեր ներաշխարհ: Յուրաքանչյուր քաղաքակրթության հիմքում ընկած է հոգեւոր երկու գործոն՝ մտքի ու գործողությունների պատմականորեն ձեւավորված ընդհանրությունն ու մարգարեի կամ մտածողի հանկարծակի լուսավորությունը: Հիրա¹⁶ լեռան քարանձավում Մուհամեդի փորձառությունը, ինչի ընթացքում նա հասկացավ, որ Աստվածային Միասնության վեհության եւ զորության համեմատ մարդկային կյանքը կարճ ու ողորմելի է մոծակի թեւի թրթռոցի պես, փոխեց մարդկության հսկայական հատվածի կյանքը: Քանզի Աստու միեղենության մասին հայտարարող մուեձին¹⁷ ձայնն օրը երեք անգամ լսող ժողովուրդը չի կարող աշխարհին նայել նույն աչքերով, ինչ հինդուիստը, որն աստվածացնում է բնության կենդանությունը՝ դրա դրսեւորման անթիվ ձեւերով, եւ Տիեզերքն ընկալում որպես տիեզերական սեռական ուժերի խաղի դրսեւորում: Բայց եթե մտավոր ու հոգեւոր փոփոխությունները հեռագնաց արդյունքներ են տալիս ժողովուրդների նյութական կյանքում, ապա զուտ արտաքին նյութական փոփոխությունը, եթե արմատավորված չէ ազգերի մշակութային թուրմ եւ հոգեբանական առանձնահատկություններում, աննշան դրական

¹⁶ Իրականում լեռան անունը Ջաբալ ալ-Նուր է (արաբերենից թարգմանաբար նշանակում է «լույսի լեռ»), որը գտնվում է Մեքքայից ոչ հեռու Սաուդյան Արաբիայի տարածքում: Հիշագրի լեռնաշղթայի ամենահայտնի գագաթներից է: Իսկ Հիրան վերոհիշյալ լեռան մեջ գտնվող մի քարանձավ է, որտեղ, ըստ իսլամական ավանդության, Մուհամեդն առաջին անգամ ստացել է իր հայտնությունը (ծնթ. թրգմ.):

¹⁷ Մուեձին կամ մուեզինը մահմեդական մզկիթում ծառայող տղամարդ է (կարող է նաեւ հավատացյալներից մեկը լինել), որն իսլամական աղոթատեղիին կից բարձր աշտարակի՝ մինարեթի վրայից օրը հինգ անգամ (Ֆաշր՝ լուսաբաց, Զուհր՝ միջօրե, Ասր՝ ճաշ, Մաղրիբ՝ երեկո, Իշա՝ գիշեր) աղոթքի (նամազ) է հրավիրում իսլամադավան հավատացյալներին: Բառի ծագման, ինչպես նաեւ կրոնական սուլն պաշտոնի եւ դրան վերագրված իրավունքների ու պարտականությունների մասին առավել մանրամասն տե՛ս DAVID A. KING, On the role of the muezzin and the muwaqqit in medieval Islamic society, in: F. JAMIL RAGEP & SALLY P. RAGEP WITH STEVEN LIVESSEY (eds.), Tradition, Transmission, Transformation: proceedings of two Conferences on Pre-modern Science held at the University of Oklahoma, E. J. Brill: Leiden-New York-Köln, 1996, էջ 285—345 (ծնթ. թրգմ.):

ազդեցություն է թողնում: Քաջ հայտնի է, որ ժամանակակից նյութական քաղաքակրթության ազդեցությունը պարզունակ ժողովուրդների վրա սովորաբար չի հանգեցնում մշակութային առաջընթացի: Ընդհակառակը՝ եթե այն չուղեկցվի հոգեւոր առնմանության (ասիմիլյացիա) աստիճանական գործընթացով, ապա կկործանի իր իսկ նվաճած մշակույթը»¹⁸:

Մշակույթի տարանջատումն իր իսկ կրոնական հիմքերից չի կարող առանց ճակատագրական հետեւանքների մնալ: Մշակութային ճշմարիտ վերելքն անհնար է պատկերացնել առանց բուռն հոգեւոր կյանքի: Իսկապես, ինչպիսի՞ն կլինեն, օրինակ, Իսրայելի պատմությունն առանց Աստվածաշնչի, եւ ինչպիսի՞ն կլինեն եւրոպական քաղաքակրթությունն առանց Սուրբ Գրքի: Ինչպիսի՞ն կլինեն արեւմտյան մշակույթն առանց կաթոլիկության, հնդկականը՝ առանց իր կրոնների, ռուսականը՝ առանց ուղղափառության, արաբական մշակույթն առանց իսլամի: Մշակույթի համաժիրից ներս ճգնաժամային եւ անկումային երեւույթները, որպես կանոն, կապված են կրոնական ազդակի թուլացման հետ, ինչն ստեղծագործական միտքը հանգեցնում է անկման ու մահվան:

Կրոնը, ինչպես քիչ առաջ նշեցինք, ներազդում է ոչ միայն հասարակության հոգեւոր կյանքի, այլ նաեւ նրա տնտեսության վրա: Այսպես՝ Մաքս Վեբերը բացահայտել է, որ կապիտալիզմի առաջացման նախապայմաններն առկա են եղել դեռեւս անտիկ դարաշրջանում եւ միջնադարում, բայց միայն բողոքականության ի հայտ գալով սկսվեց դրա բուռն ու արագ զարգացումը: Ուսումնասիրելով վաղ բողոքական գրականությունը՝ Վեբերը նկատեց, որ լյութերականների աշխարհայացքում իսկ առկա էր գաղափարախոսական այն ազդակը (այսինքն՝ «մասնագիտական պարտավորությունների» գաղափարը), որը նպաստել է արտադրության կապիտալիստական ձեւի առաջընթացին¹⁹: Կիրառելով վիճակագրական եղանակը՝ Վեբերը ցույց տվեց, որ կապիտալիզմն առավելապես ծաղկում է ապրել հատկապես բողոքական երկրներում (Անգլիա, Գերմանիա, Ամերիկա), եւ ընդհակառակը՝ ոչ բողոքական ազգերի մեջ այն շատ ավելի դանդաղ է զարգացել:

¹⁸ SՔՍ CHR. DAWSON, Progress and Religion, New York, 1960, էջ 60:

¹⁹ SՔՍ Մ. ВЕБЕР, Протестантская этика и дух капитализма, рус. перевод в сборнике: «Макс Вебер и методология истории», Москва, 1985, Вып 1, էջ 45—98. Ինչպես նաեւ՝ Մաքս Վեբերի գաղափարների շարադրանքի ու վերլուծության առնչությամբ տե՛ս հետեւյալ հրատարակությունը՝ А. И. НЕУСЫХИН, Проблемы европейского феодализма, Москва, 1974, էջ 422—464:

Հանրահայտ է, թե ինչ նշանակություն ունեն կրոնն ամենատարբեր հասարակություններում՝ սոցիալական կայուն հասարակարգի ձեւավորման համար: Բայց, միեւնույն ժամանակ, հասարակական այն ուժերը, որոնք ձգտում էին ոչնչացնել կրոնը եւ ստեղծել նոր կարգ, նույնպես բխում էին կրոնական հայեցողությունից: Բավական է հիշատակել հուսյաններին, անաբապտիստներին (կամ՝ կրկնամկրտականներին), Կամպանելլային, Մորին կամ Ռուսոյին, որի դեիզմը դավանել է Ռոբեսպիերը:

Մատնանշելով կրոնի ունեցած սույն դերակատարությունը՝ Մարքսն այն անվանում էր «հալածված կենդանու հառաչանք, անգույթ աշխարհի սիրտ»²⁰: Եւ, իսկապես, հավատի մարդը, անկախ այն իրողությունից, կրնա ի համբերությունը, թե ըմբոստությունը, քաջ գիտակցում է, որ այս կյանքն անսահմանորեն հեռու է այն կատարելատիպից, որը բացահայտվում է նրա ոգուն: Նա ընթանում է դեպի վեր՝ իրեն շրջապատող իրականության սահմաններից դուրս:

Այսպիսով՝ մենք տեսնում ենք, որ հավատը, կրոնը բացառապես ներագրող, ինքնակա գործոններ են մարդու գոյության շրջանակում: Դժոխքի այդքան պարունակներով անցած կրոնի ներկայիս վիճակն անիմանալի երեւույթ է նրանց համար, ովքեր այն դիտարկում են լոկորպես հիմքի փոփոխությամբ անհետացող «վերնաշենք»: Նրանք անհանգստությամբ հետեւում են՝ փորձելով ըմբռնել դրա զորությունը, քանի որ խորհրդավոր ամեն բան վախեցնող է. չէ՞ որ, երբ ծառի արմատները սղոցված են, ու երկար ժամանակ բոլոր կողմերից ճոճում են այն, ծառը պետք է արդեն ընկած ու փտած լիներ: Մինչդեռ այն ոչ միայն կանգուն է, այլեւ դրա վրա ի հայտ են գալիս երիտասարդ կանաչ սաղարթներ: Իսկ եթե սեփական հանգստության համար նրանք ապավինում են այնպիսի պատճառաբանության, ինչպիսին «եկեղեցականների գործունյա դառնալ» ձեւակերպումն է, ապա ականհայտ է, որ բացատրության ընթացքը շատ վատ հետեւանք է ունեցել:

* * *

Կրոնի սահմանումների գերակշռող մասը գերծ չէ մեկ ընդհանուր թերությունից. դրանցում գրեթե բացառապես խոսվում է միայն հավատի հոգեբանական նախադրյալների մասին, մարդկային հոգու այն

²⁰ К. МАРКС И Ф. ЭНГЕЛЬС, Сочинения, т. 1, Москва, 1954, էջ 415:

հատկությունների վերաբերյալ, որոնք գոյացնում են խորհրդապաշտական փորձառությունները: Եթե խոսքը վերաբերեր միայն կրոնի հոգեբանությանը, վերոնշյալ մոտեցումն արդարացված կլիներ, սակայն մեզ հետաքրքրում է հավատի բուն էությունը, հետեւաբար նմանատիպ սահմանումներն անբավարար են մեզ համար:

Որեւէ գործընթաց անկարելի է հասկանալ, եթե դրա մեջ չնկատենք առնվազն երկու բաղադրատարրերի փոխազդեցությունը: Օրինակ՝ կարող ենք արդյոք բավարար կերպով բնորոշել իմացությունը՝ հիմնվելով միայն ճանաչող մարդու անհատական (սուբյեկտիվ) առանձնահատկությունների վրա: Եթե մենք ճանաչողության գործընթացում չընդգրկենք իմացության բուն առարկան, ապա մեր փորձն ապարդյուն կլինի:

Ոչ միայն Կանտի, որը խոսում է «ինքնին իր»-ի մասին, այլեւ ծայրահեղ անհատապաշտական (սուբյեկտիվիզմ) տեսանկյունից, այնուամենայնիվ, ընդունվում է ինչ-որ Նախահիմք, Իրականություն, որը, ըստ Բերկլիի ձեւակերպման, ստեղծում է «երեւույթների խաբուսիկ աշխարհը»: Այդ իսկ պատճառով կրոնը սահմանելիս հարկավոր է նրան առնչվող հասկացության մեջ ներառել նաեւ արտամարդկային սկզբունքը, որի հետ սերտ հարաբերության շնորհիվ էլ ի հայտ է գալիս այն: Կրոնի նկատմամբ մարքսիստական մոտեցման բացահայտ առավելությունն այն է, որ վերջինս ընդունում է նմանատիպ իրականության առկայությունը: Ճիշտ է, դրանով էլ առավելությունն ավարտվում է: Իր իսկ բնագանցագիտությանը համապատասխան՝ նյութապաշտությունն իրականությունը սահմանափակում է ոչ հոգեւոր, տարերային, զուտ բնական իրողություններով: Կրոնի առավել զգուշավոր, հետեւաբար առավել տարողունակ մի սահմանում տալիս է Առնոլդ Թոյնբին: Նա ընդգծում է այն հանգամանքը, որ ի տարբերություն գիտության, որն ուսումնասիրում է կեցության մասնավոր հայեցակետերը, կրոնը սեւեռված է նրա՝ իբրեւ ամբողջության վրա²¹: Այս ձեւակերպման մեջ մենք տեսնում ենք երկու հիմնատարր՝ Կեցություն եւ մարդ, բայց Կեցություն՝ ընկալված առավել լայն իմաստով, քան նյութապաշտության մեջ:

Այո՛, կրոնը Կեցության յուրովի ընկալումն է մարդկանց գիտակցության մեջ, բայց ամբողջ հարցն այն է, թե ինչպես հասկանալ հենց այդ Կեցությունը: Նյութապաշտությունն այն հանգեցնում է անբան բնու-

²¹ Առնոլդ Թոյնբիից կատարված սույն հղումը տե՛ս J. COGLEY, նշ. աշխ., էջ V–VI:

թյանը, կրոնը վերջինիս հիմքում տեսնում է աստվածային անտեսանելի էությունը եւ ինքն իրեն ընկալում որպես այդ էության դրսեւորման արտացոլանք²²։

Բայց եթե բնության կեցությունն ակնհայտ է բոլորի համար, ապա զգայական ի՞նչ զգայարաններով մարդը կարող է իմանալ աստվածային Կեցության մասին։ Այլ կերպ ասած՝ «մենք չենք տեսնում եւ չենք լսում Անդրանցականը, որտեղից է հայտնի, որ այն իրական է»։

Նախքան սույն հարցի քննարկումը՝ անհրաժեշտ է հասկանալ, թե մարդն ընդհանրապես ինչպես է ճանաչում իրեն շրջապատող աշխարհը։

Ռուսերենից թարգմանությունը՝
ՅՈՒԱԿ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ԶԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ



²² Տե՛ս K. RAHNER & H. VORGRIMLER, Petit dictionnaire de theologie catholique, Paris, 1970, էջ 408։